

Габсбургов, смогли добиться от Стефана Батория и Сигизмунда Вазы признания автономии структур ВКЛ и возвращения Полотчины, Смоленщины и Инфлянтов под их контроль. Этому способствовало не только географическое размещение, а и то, что основные расходы на осуществление войны в Инфлянтах и Московской державе легло на плечи ВКЛ.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, сенат, магнатория, персональная и династическая уния, равноправие, *maris dominium*.

Viktor Yakubov

THE RULING CIRCLES GDL PROJECTS OF UNIONS AT THE END OF XVI – EARLY XVII CENTURY

The text is devoted to the problems of the participation of the GDL moguls in the implementation of the personal unions of the Commonwealth with Transylvania, Sweden and the Moscow Power. A conclusion is drawn about the pragmatic position of the senators of the GDL, who, despite the initial rate on the Habsburgs, could achieve from Stefan Batory and Sigismund Vasa recognition of the autonomy of the GDL structures and the return of Polotsk, Smolensk and north Livonia to their control. What helped not only geographical location, but the fact that the main costs of the war in Livonia and the Moscow state fell on the shoulders of the GDL.

Keywords: GDL, senat, moguls, personal and dynastic union, equality, *maris dominium*.

УДК 94:327(470+571)

Костянтин Ячменіхін

ЄВРОПЕЙСЬКІ ІННОВАЦІЇ В ІНФРАСТРУКТУРІ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

В статті проаналізовані спроби запровадження європейських інновацій в інфраструктурі сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень російської армії першої половини XIX ст. З'ясовані причини невдачі інтенсифікації господарства військових поселенців. Співставлені рівні розвитку сільського господарства в деяких західноєвропейських країнах та Росії.

Ключові слова: військові поселення, сільське господарство, інтенсифікація, європейські інновації.

В російській дореволюційній та радянській історіографії військові поселення російської армії першої половини XIX ст. інтерпретувалися виключно як найгірший прояв кріпацтва, як перехід до реакційної внутрішньої політики уряду імператора Олександра I після закінчення Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів [4, с. 287–401; 5; 8, с. 86–106; 9, с. 87–193; 19, с. 497–598; 20; 1; 2; 3]. В результаті змінення методологічної парадигми і зняття ідеологічного навантаження у пострадянській історіографії, а також введення до наукового обігу значної кількості джерел, що зберігаються у Російському державному військово-історичному архіві, в останні десятиліття вдалося довести помилковість цієї концепції та інтерпретувати введення та функціонування військових поселень як паліативну реформу в галузі комплектування та утримання збройних сил імперії [6, с. 152–163; 7, с. 139–149; 21].

Цілі, які ставили організатори системи військових поселень, вимагали неординарних рішень з метою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в них, що мало вирішити продовольче забезпечення армії і значно знизити державні витрати на її утримання. Довгий час в літературі переважала думка, що більшість офіцерів чи генералів, що служили у військових поселеннях, погано орієнтувалися в питаннях сільськогосподарського виробництва. Конкретні факти свідчать, що доволі значна частина офіцерів (особливо у поселеннях кавалерії в Україні) отримувала надбавку до службового окладу, а це було можливим лише тоді, коли округ поселення переходив на самозабезпечення продовольством та фуражем. В умовах функціонування системи військових поселень, військові поселенці навряд чи були в змозі вирішити це питання самотужки, без втручання в цю сферу командуючого складу. До речі, сам Головний начальник над військовими поселеннями, генерал від артилерії граф О.А. Аракчєєв постійно цікавився питаннями агрономічної (в тому числі і західноєвропейської) науки, про що свідчить аналіз його власної доволі великої бібліотеки [22, с. 105–112]. Будучи знайомим із передовими на той час західноєвропейськими технологіями в галузі сільськогосподарського виробництва, він намагався перенести їх на російський ґрунт (у себе в маєтку в Грузині, в округах 1-ої гренадерської дивізії, що була поселена в Новгородській губернії).

Так, наприклад, з метою покращення експлуатації ланів в округах 1-ої гренадерської дивізії, що знаходилась під персональною опікою О.А. Аракчєєва, туди був запрошений англійський агроном І. Гуллет з вельми великим на той час жалуванням – біля 1 тис. руб. на рік. Той намагався (в деяких округах це йому вдалося) ввести в господарства військових поселенців-хазяїв округів графа Аракчєєва та короля прусського полків травосіяння з метою покращення агрономічних якостей ґрунтів і отримання гарантованих запасів кормів для худоби [10, л. 573]. Під його керівництвом і за методами, прийнятими на Заході, здійснювалося осушення луків та пасовиськ, на малородючих ділянках закладався чорнозем. І. Гуллет суворо слідкував за дотриманням строків висіву озимини та городніх культур. Це дозволило отримувати врожаї картоплі до 20 чвертей з десятини [11, л. 6], що на той час було дуже високим показником.

Командування середньої ланки не завжди із розумінням ставилося до подібних новацій, оскільки вважало, що військова підготовка поселенців мала стояти на першому місці. Неодноразово І. Гуллет скаржився генералу від інфантерії П.А. Толстому (очолював військові поселення після відставки О.А. Аракчєєва), що йому заважають працювати: «... Он (горох – К.Я.) сгнил потому, что я не смог собрать его в надлежащее время, ибо люди были весьма заняты, приготавливаясь к приезду генерала Витгенштейна; шесть дней кряду я писал полковнику фон Фрикену (командир гренадерського графа Аракчєєва полку – К.Я.) о людях, нужных для уборки гороха и ни один не был прислан; после того сделалась дождливая погода и урожаем гороха, стоивший, по крайней мере, 10 тыс. руб., пропал» [12, л. 5]. Не зустрічаючи підтримки з боку командування після відставки О.А. Аракчєєва, у вересні 1828 р., він був вимушений звільнитися зі служби «за власним бажанням» [13, л. 140]. Однак його діяльність, особливо в окрузі графа Аракчєєва полку, дала непогані результати. 1829 року тут отримали рекордний для цих місць врожай озимини: сам-8.

Деякий ефект дав досвід поселення двох сімей пруських колоністів – І.-М. Юнга та І.-Г. Баллера – на стику округів графа Аракчєєва та короля прусського полків. Господарства колоністів були задумані як показові і були забезпечені хорошими житловими та господарськими будівлями, їм надавалося до 60 дес. землі на господарство. Для купівлі інвентарю кожна сім'я отримала по 540 руб. Однак значні витрати (до 10 тис. руб. [14, л. 276]) виявилися малоефективними, оскільки товарність цих господарств була обмеженою у зв'язку із низькою купівельною спроможністю військових поселенців і відсутністю регулярного збуту продукції на ринку.

Подібний досвід був повторений вже після реформування округів піхоти на початку 1830-х рр. в округах «орних» солдатів. З метою культивування передових західноєвропейських агротехнічних прийомів на свободних землях 1-го і 2-го округів орних солдатів генерал-лейтенант Ф.К. фон Фрікен радикально змінив свої погляди (багато в чому під тиском об'єктивних обставин) на питання ведення сільськогосподарського виробництва. Він почав підтримувати міцні стосунки із різноманітними сільськогосподарськими товариствами і окремими кореспондентами як в Росії, так і за кордоном, а Московське товариство сільського господарства обрало його своїм почесним членом [15, л. 1].

Він зміг правильно оцінити значення луків в структурі землекористування, за його наказом в округах став запроваджуватися ранній (на три тижні раніше звичайного) посів вівсу, що миттєво відбилося на підвищенні його врожайності. Генерал доклав чимало зусиль для того, щоб зламати консервативне мислення поселенців-хазяїв і перетворити картоплю з чисто городньої культури на польову. Джерела свідчать, що він користувався значним авторитетом і повагою в середовищі військових поселенців.

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень була також пов'язана із введенням за західними зразками багаторазової оранки, а також поверхової меліорації ланів, які хоч і потребували значних зусиль, однак приносили неабияку користь. На окружні комітети (ротні та полкові) було покладене зобов'язання стежити за тим, щоб лани не тільки оброблялися і підсушувалися, але і засівалися кращим збіжжям, в тому числі і тим, що було привезене з-за кордону.

На відміну від округів кавалерії, де, як правило, лани під посів оралися один раз важким двоколісним «українським» ралом, в округах орних солдатів практикувалася багаторазова оранка, що дозволяла дещо вдосконалити старе трьохпілья і сприяла зростанню врожайності хлібів. Тут частіше за все під озимину орали і боронували три рази, а під ярові – два рази, що було зумовлено, в першу чергу, недостатністю органічних добрив. При цьому, як і по всій нечорноземній зоні, в округах орних солдатів панували парові системи із трьохпільним сівообігом. Відступ від трьохпілья спостерігається тільки при вирощуванні технічних культур.

Діловодна документація Департаменту військових поселень зафіксувала спроби керівництва військовими поселеннями використовувати західноєвропейські інновації у сільськогосподарському виробництві. З цією метою, наприклад, велося активне листування із російським консулом в Гамбурзі статським радником Бехерахтом, який постійно слідкував за місцевою пресою та іншими джерелами. 1848 року відбулася спроба застосувати на практиці надіслані ним так звані «хімічні добрива» (стимулятори росту) в округах орних солдатів Новгородської та Могильовської губерній. У зв'язку із складністю технології застосування препарату, наслідки були безрезультатними. 1849 року Бехерахт повідомив про можливість закупівлі нових сільськогосподарських машин, в тому числі, молотарки, котра заміняла чотирьох коней і могла обмолотити до 120 снопів на день.

Неодноразово він повідомляв, що в Європі «агрономы и сведущие хлебопашцы вообще смотрят ныне на систему паровых полей как на зло в земледелии» [16, л. 2], пар там всюди замінюється плодозмінним висівом хлібів, яке потребує ретельного очищення ланів, глибокої оранки і рихлення ґрунту, а також якісних добрив. Однак господарська система округів військових поселень не була готовою до таких радикальних змін. Традиціоналізм та консерватизм мислення викорінюється дуже повільно. Достатньо чітко це ілюструє відповідь інспектора резервної кавалерії графа О.П. Нікітіна на запит Департаменту військових поселень щодо можливості застосування нових знарядь праці в округах військових поселень: «...для округов военного поселения, предлагаемые Генеральным консулом сведения о принятой Бельгийским правительством мере к устройству земледельческих орудий вовсе не нужны, ибо все орудия, которые имеются в округах, весьма полезны и никакими другими заменены быть не могут» [17, л. 7].

Зроблений нами аналіз динаміки сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень [21, с. 187 – 259], свідчить, що, досягнувши апогею у 1835–1845 рр., воно в подальшому повільно регресувало. Це було пов'язано, в першу чергу, з тим, що адміністративні засоби впливу на економіку військових поселень до цього часу себе вичерпали, як і екстенсивний шлях розвитку сільського господарства в цілому.

В середині XIX ст. англійський фермер в середньому отримував прибуток з десятини землі до 600 руб. сріблом, ростовські городники – від 1000 до 2000 руб. сріблом. Рентабельність такого господарства складала до 100 %. Основною причиною таких високих показників було, насамперед, застосування передових прийомів агротехніки, тобто перехід до інтенсивних методів ведення господарства.

Більшість осіб командного складу розуміло необхідність переходу до багатопільного плодозмінного способу ведення господарства, в тому числі і до поглибленої оранки: від 2,5 до необхідних 5-ти вершків (в Англії та Німеччині оранки досягали 6-8 вершків). Однак в тих конкретних історичних реаліях Росії все це не можна було виконати, оскільки потребувало більш досконалих засобів виробництва, значної корекції селянської ментальності і оволодіння військовими поселенцями хоча б деякими елементами сучасної західноєвропейської сільськогосподарської науки.

Низка сучасників, аналізуючи розвиток сільського господарства Росії першої половини XIX ст., дійшла достатньо парадоксального висновку: «... русское земледелие в отношении к полеводству, луговоеводство не только отстало от иностранного, но еще, особливо крестьянское, сделалось в наш век несравненно скудне хазяйства прошлого века. Крестьяне и помещики минувшего столетия были гораздо зажиточнее нынешних. В прошлом веке крестьяне позволяли проезжающим тратить у них сена и овса сколько угодно за ничтожную цену и охотно давали обед и ужин вовсе без оплаты» [18, л. 10].

Необхідно, мабуть, погодитись із автором записки, який вважав, що причина цього полягає в тому, що у XVIII ст. було менше населення і душові наділи були більшими, залишки земель дозволяли ще використовувати «нові». Обширні сінокосі були хорошою базою для розвитку скотарства, яке давало основну масу органічних добрив. В такий спосіб, у XVIII ст. ще був можливий екстенсивний шлях розвитку. До середини XIX ст. ці можливості були вичерпані. Тому у державному масштабі (про що свідчать численні публікації Вільного економічного товариства) починає посилюватися пропаганда плодозмінного сівобігу, насадження якого, за тим рівнем грамотності, було можливим тільки зверху. Саме тому західноєвропейські інновації в галузі сільськогосподарського виробництва не отримали масової підтримки і розвитку в округах військових поселень на всіх рівнях.

Джерела та література:

1. Богданов Л.П. Военные поселения в России / Л.П. Богданов. – М., 1992. – 88 с.
2. Гессен С.Я. Аракчеевская барщина / С.Я. Гессен. – М., 1934. – 116 с.
3. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. / П.П. Евстафьев. – М., 1934. – 253 с.

4. Кизеветтер А.А. Император Александр I и Аракчеев / А.А. Кизеветтер // Исторические очерки. – М., 1912. – С. 287–401.
5. Корнилов А.А. Очерк по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А.А. Корнилов. – СПб., 1905. – 473 с.
6. Кандаурова Т.Н. Рациональные основы развития сельскохозяйственного производства в округах военных поселений / Т.Н. Кандаурова // Аграрные технологи в России IX–XX вв. Материалы XXV сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Арзамас, 1999. – С. 152–163.
7. Кандаурова Т.Н. Система землепользования в округах военных поселений кавалери в XIX веке / Т.Н. Кандаурова // Землевладение и землепользование в России (социально-правовые аспекты). Материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга, 2003. – С. 139–149.
8. Лыкошин А.С. Военные поселения / А.С. Лыкошин // Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т.2. – С. 86–106.
9. Петров А.Н. Устройство и управление военными поселениями в России / А.Н. Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб., 1871. – С. 87–193.
10. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 226. – Л. 573. «Высочайший указ на имя А.А. Аракчеева от 28 ноября 1824 г.»
11. РДВІА. Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 222. – Л. 6. «Отношение фон Фрикена Клейнмихелю от 15 декабря 1826 г.»
12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 232. – Л. 5. «Письмо И. Гуллета от 5 марта 1827 г.»
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 537. – Л. 140. «Всепопданнейший доклад П.А. Толстого от 4 сентября 1827 г.»
14. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 88. – Л. 276. «Всепопданнейший доклад А.А. Аракчеева от 17 апреля 1821 г.»
15. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6216. – Л. 1.
16. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6564. – Л. 2.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6542. – Л. 7.
18. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 442. – Л. 10.
19. Фабрициус И.Г. Военные поселения / И.Г. Фабрициус // Столетие военного министерства 1802–1902. – СПб., 1902. – Т. VII. – Ч. I. – Кн. VI. – С. 497–598.
20. Шильдер Н.К. Император Александр Первый, его жизнь и царствование / Н.К. Шильдер. – СПб., 1898. – 653 с.
21. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов, 2006. – 443 с.
22. Ячменихин К.М. Библиотека «фрунтового солдата» / К.М. Ячменихин // Библиофил. – №1. – 1999. – С. 105–112.

Константин Ячменихин

ЕВРОПЕЙСКИЕ ИННОВАЦИИ В ИНФРАСТРУКТУРЕ ВОЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

В статье проанализирована политика внедрения европейских инноваций в инфраструктуру сельскохозяйственного производства в округах военных поселений российской армии первой половины XIX в. Выяснены причины неудачи интенсификации хозяйства военных поселенцев. Сопоставлены уровни развития сельского хозяйства в некоторых западноевропейских странах и России.

Ключевые слова: военные поселения, сельское хозяйство, интенсификация, европейские инновации.

Kostiantyn Yachmenikhin

EUROPEAN INNOVATIONS IN THE INFRASTRUCTURE OF MILITARY SETTLEMENTS OF THE RUSSIAN EMPIRE

The article analyzes the policy of introducing European innovations in the infrastructure of agricultural production in the districts of military settlements of the Russian army in the first half of the 19th century. The reasons for the failure of the intensification of the economy of military settlers are clarified. The levels of agricultural development in some Western European countries and Russia are compared.

Keywords: military settlements, agriculture, intensification, European innovations.